

A.J. Gijsbers

Zorgzame samenleving als appèl

In de Westerse wereld is een klimaat gegroeid waarin het eigenbelang overheersend is geworden. In de jaren zestig liet men eigen initiatief en inspanningen na, om op gemeenschapszorg een beroep te doen. In de jaren tachtig dreigt men eigen initiatief en inspanningen slechts ten eigen bate aan te wenden. De idee van de zorgzame samenleving is hierop een antwoord, dat moet opwekken tot onderlinge solidariteit.

Het CDA zet zich in voor een zorgzame samenleving en zet zich af tegen de verzorgingsstaat. Velen juichen dit toe, maar bij velen wekt het wrevel. Gelijktijdig worden ingrijpende bezuinigingen doorgevoerd die groot leed berokkenen. Is dat de wijze waarop de zorgzame samenleving manifest wordt? Menigeen denkt dat wel en veroordeelt daarom de idee er van. Of is het een samenloop van omstandigheden dat de gedachte aan een zorgzame samenleving ontwikkeld wordt op het moment dat de slechte economische situatie dwingt tot bezuinigingen? Sommigen opereren dit. Zou het echter ook mogelijk zijn dat er in ons land – en in de gehele Westerse wereld – een denk- en leefklimaat is ontstaan waarin eigenbelang overheersend is geworden, waartegenover de idee van de zorgzame samenleving de onderlinge solidariteit weer moet opwek-

ken? Daar houd ik het op en dat hoop ik duidelijk te kunnen maken.

Verzorgingsstaat en zorgzame samenleving zijn etiketten, geen begrippen die voor ieder dezelfde betekenis hebben. Zo ontstaat er onduidelijkheid over de doeleinden die nagestreefd worden. Welke mate van zorg voor elkaar moet er in een gemeenschap zijn en welke plaats neemt daarbij de staat in? Daar gaat het om als wij discussiëren over de verzorgingsstaat en de zorgzame samenleving.

In het voetspoor van Hirsch Ballin begin ik met enkele opmerkingen over de rechtsstaat.¹ De liberale idee van de rechtsstaat die in de achttiende en negentiende eeuw ontstond en doorwerkte was een reactie op de willekeurige bejegening die de burgers in de absolute staat ondervonden. In een absolute staat is de overheid niet gebonden aan regels die de vrijheid van de burger waarborgen tegen die overheid. Wat dat betekent zien we nu nog in de meeste landen in de wereld.

De eerste anti-revolutionairen als Groen van Prinsterer en Kuyper beriepen zich

De heer A.J. Gijsbers (1922) is directeur-generaal Welzijn Ministerie W.V.C. Hij is voorzitter van de Generale Diakonale Raad van de Nederlands Hervormde Kerk.

1. Prof. Mr. E.M.H. Hirsch Ballin, 'De Zorgfunctie van de Overheid', *Bestuursforum* Januari 1986.

voor de vrijheid van de burger liever op onze strijd aan het begin van ons volksbestaan dan op de vrijheid die de Franse Revolutie bracht, omdat deze gebaseerd was op de volkssoevereiniteit. De mens was daarin de maat van alle dingen. Hij was van gehoorzaamheid aan God en Zijn woord niet gediend, zodat die vrijheid al-lerminst gewaarborgd zou zijn.

De loop der gebeurtenissen tijdens en na de Franse Revolutie bevestigde dit. Hoewel dit verschil in opvatting niet onbelangrijk is – ook niet voor ons onderwerp – ga ik daar thans aan voorbij omdat de rechtsstaat die wij in ons land kennen zowel voortbouwt op onze eigen geschiedenis als op de liberale idee uit de Franse Revolutie en als zodanig algemeen aanvaard is.

In de liberale rechtsstaat werd evenwel de sociaal-economische toestand als een gegeven aanvaard. Hirsch Ballin wijst er op dat slechts zij die economisch zelfstandig waren in den beginne hun rechten en vrijheden ten volle konden uitoefenen.²

Vrijheid dus maar ten dele, gelijkheid betrekkelijk binnen de groep van economisch zelfstandigen en de broederschap ook maar beperkt. Groen greep hierop aan: 'Maar ook gelijkheid verlangt ge.'³ Welaan, breng de beginselen van het Evangelie in praktijk. Er moet in de betrekking van rijken en armen een wijziging worden gemaakt, die aan het welzijn van allen bevorderlijk zij'. En hij vervolgt enkele bladzijden met het citeren van bijbelteksten. 'Wilt ge nog andere bijbelspreuken waardoor de hoogmoed van hen die op geld en eer vertrouwen, gefnuikt en de ongelijkheid zou worden verzacht?' en hij vervolgt weer tot hij uitroept: 'Ik zou, aldus voortgaande, den halven Bijbel moeten uitschrijven'.

Groen – en later ook Kuyper en op een andere wijze de Rooms-katholieke Kerk aangestoken door de encycliek 'Rerum Novarum' – bestreden aldus de liberale staatsidee doordat deze de sociaal-economische situatie als een gegeven zag

voor de staat. Maar ook anderen leerden inzien dat vrijheid voor ieder slechts gerealiseerd kan worden als de sociaal-economische toestand niet langer als een gegeven wordt gezien voor de overheid. De overheid mocht zich bemoeien met de samenleving, ook op sociaal-economisch terrein, om materiële voorwaarden te scheppen voor een vrije samenleving en een menswaardig bestaan. Hirsch Ballin noemt dit de sociale rechtsstaat.⁴ Deze idee kwam in de twintigste eeuw tot volle ontplooiing en werd in de loop van vele jaren uitgebouwd: verzekering tegen verlies van inkomen door allerlei oorzaken, verzekering tegen kosten van ziekte, overheidsfinanciering van onderwijs en van dienstverlening aan mensen die zich niet op eigen kracht kunnen handhaven. Ook in de preventieve sfeer: subsidiëring van in het gedrang gekomen bedrijven om inkomensbronnen voor de maatschappij en voor betrokken personeel te kunnen handhaven. Het was een stelsel waarop de drie hoofdstromingen in de politiek – liberalen, socialisten, christen-democraten – maar ook werkgevers en werknemers elkaar vonden. Daarmee werd voortgebouwd op het befaamde rapport van Lord Beveridge, ontstaan toen de of-fers van de oorlog het nodig maakten de soldaten, hun gezinnen en nabestaanden, een perspectief te bieden van een betere maatschappij.⁵ De Nederlandse regering in Londen stelde in 1943 de commissie-Van Rhyn in om te adviseren over de toekomst der sociale zekerheid in ons land.

Het rapport van deze commissie, dat in 1945 uitkwam, betekende een keerpunt in tot nog toe bestaande opvattingen. Terwijl voordien in het algemeen het niet de taak van de overheid werd geacht te voorzien in sociaal-economische noden zodat bij

2. t.a.p.

3. Groen van Prinsterer, *Vrijheid, Gelijkheid, Broederschap*, 103 e.v.

4. t.a.p.

5. *Social Insurance and Allied Services*, Londen 1942

iedere sociale maatregel weer opnieuw een aparte rechtsgrond moest worden bedacht, werd nu uitgegaan van een recht op sociale zekerheid. Het was de plicht van de gemeenschap, georganiseerd in de staat, deze sociale zekerheid te garanderen voor het gehele volk.

Teer plantje

Was deze politieke overeenstemming om een stelsel van sociale zekerheid tot stand te gaan brengen in zekere zin al in 1945 aanwezig, het was nog niet veel meer dan zaad dat gezaaid was of een net ontspruitend teer plantje.

De goede samenwerking van werkgevers en werknemers die ontstond in de Stichting van de Arbeid, waarin de werkgever Stikker een samenbindende rol speelde, heeft de goede voedingsbodem voor groei gegeven. De praktische uitbouw van het systeem werd daarna mogelijk gemaakt door de economische ontwikkeling in de jaren 1950-1960.

Het was niet alleen het sociale element dat onderwerp van deze algehele overeenstemming was. Het omvatte ook een belangrijke economische component. Onder de kabinetten Drees en Beel ontstond er algemene overeenstemming over de rol van de overheid met betrekking tot het bedrijfsleven. Die was gericht op terughoudendheid. De overheid moest enkel bijsturen. De vooroorlogse socialistische idee van socialisatie van het bedrijfsleven werd verlaten, ook door de Partij van de Arbeid, met als belangrijk resultaat dat er in ons land geen nationalisaties plaats vonden.

Dit is een belangrijke factor geweest voor sociale en politieke rust op basis waarvan we Nederland met elkaar konden opbouwen na de oorlogsverschrikkingen. Voortdurende strijd over nationalisatie en dénationalisatie, die bijvoorbeeld in Engeland en Frankrijk veel aandacht en energie opslokte, bleef ons bespaard. Als we nu in Nederland praten over privatisering kunnen we op het terrein van het

bedrijfsleven maar nauwelijks iets vinden. Trouwens ook op niet-commerciële terreinen is haast alles particulier (onderwijs, gezondheidszorg, cultuur, welzijn).

Dit naoorlogse beleid waaraan alle grote politieke stromingen hun bijdrage hebben gegeven, heeft gezorgd voor een ongelooflijke prestatie: de zorg om het bestaan was van ons afgevallen. Alle eeuwen door is onder deze zorg massaal geleden. In het grootste deel van de wereld nog. Bij ons is die zorg weggefallen. Slechts bij degenen onder ons die de vooroorlogse situatie bewust hebben meegemaakt – de ouderen van thans – leeft de herinnering er aan voort, is de angst nooit helemaal verdwenen dat het toch nog eens terug kan komen als het economisch niet goed meer gaat en is de dankbaarheid groot dat we thans – nog steeds! – geen directe zorg voor ons bestaan hebben.

De vooroorlogse generatie onder ons . . . maar voor de naoorlogse generaties is het een gegeven, een vanzelfsprekendheid die niet meer wordt opgemerkt. Ton Regtien – de studentenleider ten tijde van de Maagdenhuisbezetting in 1969 – zei onlangs: 'In die tijd maakte je je niet druk over een baan.⁶ Het was heel vanzelfsprekend dat je na je studie aan de slag kwam. Werk genoeg.' En in het manifest van 1963 eisen de studenten: 'De studievrijheid, die men zou kunnen omschrijven als de vrijheid kennis op te doen, onafhankelijk, zonder dwang en op het gebied van eigen keuze, moet onverkort van kracht blijven.' Het ging niet alleen om studievrijheid. De strijd tegen alles wat een belemmering voor eigen, persoonlijke verlangens vormde, werd aangevat op alle fronten. Tegen regels, tegen machten. Iedere belemmering moest opzij. We traden het alles-moet-kunnen tijdperk binnen en als alles moet kunnen, moet er ook voor alles geld zijn, kunnen we ook niet accepteren

6. *Trouw*, 24/9/1986.

dat iets onmogelijk is – genezing van een ziekte bijvoorbeeld.

Het bedrijfsleven was ook zo'n belemmering. Dat had werknemers in dienst die moesten doen wat de werkgever wilde en dus niet vrij waren hun eigen gang te gaan.⁷ Dat bedrijfsleven volgde zijn eigen weg, stoorde zich niet aan wat de spraakmakenden vonden dat goed was, werd vijand daarmee. En weg was de consensus voor wat men de 'verzorgingsstaat' is gaan noemen. Want van het bedrijfsleven – en van de hardwerkende succesvolle mens, al dan niet in het bedrijfsleven – werd grote solidariteit gevraagd om de bestaanszekerheid van de niet-succesvolle, de niet verdienende mogelijk te maken.

'De ondernemers voelen zich verongelijkt. Hun maatschappelijke erkenning kijnt weg; velen van hen raken in verwarring door legitimatievragen die op hen afkomen, waar zij niet eerder mee zijn geconfronteerd. Ondernemers worden bestookt met eisen tot maatschappij-hervorming, terwijl hun eerste zorg is het voortbestaan van de onderneming in zich snel wijzigende economische verhoudingen. Zij moeten hun ondernemingen door zwaar weer loodsen en krijgen daarvoor nauwelijks steun. Daarbij moet bedacht worden dat lang niet alle ondernemers op die taak berekend zijn. Ook zij zijn kinderen van hun tijd en zijn het leiding geven bij zwaar weer in vele gevallen op zijn minst ontwend. In de naoorlogse opbouwperiode en de daarop volgende welvaartsgolf blijft voor veel ondernemers de ervaring beperkt tot het "voor de wind zeilen".'⁸

Nauwelijks weerwoord

Wat opvalt daarbij is dat het hier gaat om een ideeënklimaat, geschapen door spraakmakende groepen en nauwelijks om gewijzigde feiten, om maatregelen. Vroegere ideeën waren kennelijk verbleekt, de nieuwe ideeën waren blijkbaar zo verrassend dat er niet of nauwelijks een weerwoord tegen was en waar dat gegeven werd, vond het geen weerklank. Of de

Het ideeënklimaat van de jaren zestig – 'alles moet kunnen' – ondervond nauwelijks weerwoord.

nieuwe ideeën op grote schaal innerlijk aanvaard werden is de vraag. Velen dachten van niet en spraken van de 'zwijgende meerderheid'. Of inderdaad een meerderheid innerlijk niet instemde, zal wel nooit bewezen worden maar dat in brede kring de ideeën niet wortelden en zelfs weerzin opriepen lijkt achteraf gezien wel aanneemelijk. In meer algemene zin maakt het duidelijk hoe belangrijk het is dat er in de maatschappij denkkentra zijn, die maatschappelijke ontwikkelingen volgen en die nieuwe ideeën kritisch toetsen. De ontwikkeling binnen de kerken en binnen politieke partijen laat zien dat het algemeen aanvaard van overtuigingen en principes een geruisloze uitholling kan meebrengen waardoor ze niet bestand zijn tegen nieuw opkomende theorieën. De bij velen levende wens onder andere binnen kerken en politieke partijen dat over welhaast alles door de leden gelijk gedacht wordt kan dan ook fataal zijn. Ook thans nu er een heel ander ideeënklimaat geldt, zullen we op moeten passen elkaar maar na te praten.

7. 'De arbeiders zijn gedwongen voor anderen te werken. Niet-bezit dwingt de arbeiders de bezitters te verrijken.' Industriebond NVV geciteerd bij S.E.J. Keyer, *De macht van de onmacht*. Assen 1984. 29, geschreven t.g.v. het aftreden van mr. Chr. van Veen als voorzitter van het V.N.O.

8. S.E.J. Keyer, t.a.p. 4.

Er is aldus in het eind van de jaren zestig in ons volk wat gebroken. De consensus op hoofdlijnen in de politiek verdween, het samen optreden met en tussen werkgevers en werknemers was weg. Dit werkt tot heden toe door.

Natuurlijk had het ideeënklimaat ook invloed op de overheid die aangezet werd tot het nemen van maatregelen die pasten in de ontwikkelde ideeën. Enerzijds geschiedde dit door de overheid in diskrediet te brengen: conservatief, establishment, machtsblok, met de bedoeling de overheid te verzwakken en daarmee te weerhouden van onwelgevallige daden: spreiding van macht. Anderzijds door de overheid te bewegen structurele maatregelen te nemen die de nieuwe ideeën nader brachten dan wel maatregelen te nemen tegen bolwerken van verzet tegen de nieuwe lijn. Er zijn heel wat maatregelen voorbereid die bijvoorbeeld het bedrijfsleven moesten reguleren. Want 'de overheid moet regelen op gaan treden. De particuliere ondernemingsgewijze producent moet worden ingeperkt. Overheid, maar ook vakbeweging moeten meer greep krijgen op het ondernemingsgebeuren. In het bijzonder moet er meer controle komen op de essentie van het ondernemen: het investeren'.⁹ Wijzigingen in het ondernemersrecht met name medezeggenschapsverhoudingen, selectieve investeringsregeling (SIR), vermogensaanwasdeling (VAD) moesten daarvoor dienen en creëerden een negatief ondernemersklimaat, ongeacht of ze echt doorgevoerd werden.

Op het niet-commerciële terrein was er een parallelle ontwikkeling. Het particulier initiatief dat zorg droeg voor onderwijs, gezondheidszorg, cultuur en welzijnsvoorzieningen werd verstart, uit de tijd, in handen van kerk en confessionele instanties geacht, dat daarom ontmanteld moest worden of in handen gesteld van personen of instanties die de nieuwe opvattingen toegedaan waren. Ook hier spreiding van macht dat wil zeggen decentralisatie

naar de lagere overheid die bij uitsluiting bevoegd was de instellingen te reguleren.

De Kaderwet Specifiek Welzijn werd daartoe ingediend, die geen enkele bepaling ter bescherming van het particulier initiatief dan wel erkenning van de eigen verantwoordelijkheid ervan, bevatte. Hoewel tussen het eerste ontwerp en de aangenomen wet het terrein ervan versmald werd tot vooral welzijnsvoorzieningen, ontstond er toch nog een zeer principiële discussie tussen CDA enerzijds en PvdA en VVD anderzijds over de plaats van het particulier initiatief. Het CDA won dit ogenschijnlijk door opname van een artikel waarin de betekenis van het particulier initiatief beleden werd. Door steun van de VVD – toch kampioen van de particuliere ondernemer! – aan de PvdA werd de plaats van het particulier initiatief niet gewaarborgd.

Is de ontwikkeling van de jaren zestig en zeventig, met name als het gaat over de plaats van de overheid als de beleidsbepaler op alle terreinen des levens een kenmerk van de verzorgingsstaat? Is er geen plaats voor een particuliere ondernemingsgewijze productie? Legt de verzorgingsstaat het bedrijfsleven de eis op zorg te dragen voor volledige en gegarandeerde werkgelegenheid en dient het bedrijfsleven slechts om de middelen te verschaffen voor het in stand houden van de welvaart en het op welvaart en welzijn gerichte stelsel van collectieve voorzieningen en sociale zekerheid in de vorm van belasting, premies en dergelijke?¹⁰ Brengt het financieren uit de collectieve middelen van voorzieningen van onderwijs, gezondheidszorg, cultuur en welzijn mee dat de overheid dit werk in essentie verregaand gaat regelen, zodat de besturen weinig meer dan zetbazen van de overheid worden?

Ik meen dat we hier niet slechts met

9. Keyer, t.a.p. 3.

10. Keyer, t.a.p. 13.

uitwassen van de verzorgingsstaat te doen hebben, maar met een ontkenning van essentiële uitgangspunten van de verzorgingsstaat, als uitbouw van een sociale rechtsstaat. De sociale rechtsstaat corrigeert de oorspronkelijk liberale rechtsstaat in die zin dat de overheid zich weliswaar met de samenleving, ook op sociaal-economisch terrein mag bemoeien, maar slechts om de materiële voorwaarden te scheppen voor een vrije samenleving en een menswaardig bestaan. Dat menswaardig bestaan moet de overheid – via sociale zekerheid – garanderen. De overheid krijgt hier wel een essentiële taak maar toch een beperkte en een terughoudende in het algemeen en daarmee ook ten aanzien van het bedrijfsleven. De particuliere ondernemingsgewijze productie werd daarbij als het beste stelsel aanvaard. Daarmee werd voorkomen dat een marxistisch systeem, uitgaande van de gemeenschap, theoretisch voorlopig maar praktisch blijvend, door de staat vertegenwoordigd, het sociale manco van de liberale rechtsstaat zou opvullen door deze liberale rechtsstaat te liquideren.

De economische ontwikkeling

In de jaren zestig heeft ons land een ongekende economische ontwikkeling beleefd, met name in de industrie en de landbouw. Dit ging gepaard met een sterke uitstoot van arbeidskrachten. We zijn ons hier nauwelijks van bewust geweest, omdat deze werden opgevangen in de commerciële en niet-commerciële dienstensectoren. In de jaren zeventig bracht de commerciële dienstensector dit niet meer op zodat alleen de niet-commerciële nog voor deze opvang kon zorgen. Maar dit moest gefinancierd worden uit de collectieve middelen (belastingen en premies). Toen het kabinet in 1983 ter verlichting van de collectieve lasten op dit terrein ging bezuinigen, was er geen enkele sector meer die de uitstoot van arbeidskrachten uit andere sectoren kon opvangen.¹¹ De daardoor opgeroepen werkloosheid voegde zich bij

die welke was opgeroepen door de verslechterde economische situatie.

De alles-moet-kunnen-cultuur heeft geleid tot te hoge consumptieve uitgaven van enkelingen en gemeenschap. Op deze cultuur speelde het bedrijfsleven in, de banken voerden het met kredieten op. Het werd versluierd door de aardgasbaten die de overheidsmiddelen aanvulden en daarmee de overheidsuitgaven stimuleerden. Overheid, bedrijfsleven, enkeling, te zamen en ieder apart, zijn schuldingen maar ze zijn er ook de dupe van. We hebben het met elkaar pas ontdekt toen het ene bedrijf na het andere verdween, ja hele bedrijfstakken zelfs, toen de werkloosheid een immense omvang kreeg, toen het financieringstekort van de overheid ongekende hoogten bereikte.

We waren met elkaar flink ziek geworden. Zullen we ook met elkaar beter worden of wentelen we af op sommigen? Dat laatste bedreigt ons door ideeën die uit Amerika komen aanwaaien en die bij ons ook een voedingsbodem vinden.

Terwijl in West-Europa de verzorgingsstaat als een geslaagd compromis gold voor liberalen, socialisten en christen-democraten, waarbij vrijheid en gelijkheid in goed evenwicht waren, stonden deze in Amerika op gespannen voet. Sinds Franklin Roosevelt had het verlangen naar rechtvaardigheid gelijke kansen voor iedereen wel de overhand gehad en was daarvoor overheidsinterventie ook wel aanvaard, maar dit ging gepaard met een zo grote tegenzin, dat de Verenigde Staten zeker niet uitgroeiden tot een volwassen sociale rechtsstaat. Gevoelens van individualisme, vrij ondernemerschap en wantrouwen in de overheid waren daarvoor toch te sterk.

In de jaren zeventig ontstonden publikaties die de laatstgenoemde tendens de-

¹¹ *Werkloosheid en de crisis in onze samenleving, uitgave Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, Den Haag 1984.*

den overheersen.¹² Nozick bepleit de minimale staat die haar burgers slechts beschermt tegen geweld, diefstal en fraude. Staten die meer taken aanvaarden, met name om burgers te dwingen anderen te helpen, zijn immoreel, want zij benadelen individuele rechten.¹³ Hij steunt daarbij onder andere op Godwin (1756-1836), de voorloper van het individuele anarchisme, die een staatloze maatschappij voor maximale individuele ontplooiing voorstond. Nozick bepleit de sociale krachten hun gang te laten gaan zonder overheidsingrijpen. Dit sluit aan bij opvattingen van de economen Hayek en Friedman.

Wat later werkt Ringer dit veel extremer uit.¹⁴ Voor hem geldt alleen het individu en de individuele vrijheid. Zijn boek kreeg een overweldigende ontvangst en blijkt in te spelen op een bestaande stemming in de V.S. Het is een stemming die ook in Nederland doordringt en waarin individualisme en eigenbelang centraal staan. Friedman heeft ook veel Nederlandse economen beïnvloed. Bezuinigingen worden veelvuldig bepleit bij de staatsuitgaven voor andere zaken dan politie, justitie en defensie, zoals onderwijs, gezondheidszorg, welzijnsvoorzieningen en uitkeringen. Deze worden als de boosdoeners gezien van de slechte economische toestand. Niet het besef dat we samen ziek geworden zijn en daarom samen weer gezond moeten worden, is in de politieke discussie steeds uitgangspunt. Daar door heen zijn de stemmen sterk, die het zojuist aangeduide geluid vertolken.

Hoe staat het C.D.A.?

Enkele citaten uit het Program van Uitgangspunten van het C.D.A.:

– De mens is in de maatschappij gesteld als verantwoordelijk persoon; niet alleen verantwoordelijk voor zichzelf, maar ook voor de medemens en voor de ontwikkeling van de samenleving. De christen-democratie wil mensen op deze verantwoordelijkheid aanspreken.

- Het CDA wil mensen oproepen tot dienst aan elkaar. Voor de christen-democratische politiek houdt dit nationaal en internationaal in het appelleren aan de verantwoordelijkheid van de sterken om solidair te zijn met de zwakken.
- De overheid is gerechtigd van de samenleving economische offers te vragen ten behoeve van de publieke zorg en de sociale zekerheid. De omvang van de collectieve uitgaven mag een gespreide verantwoordelijkheid voor de sociaal-economische ontwikkeling niet in de weg staan.'

Het zijn uitgangspunten waarin het CDA appelleert aan de samenleving en aan de mens. In de toelichting op deze uitgangspunten staat: 'Wij kunnen – hetgeen dreigt – de overheid dan ook geen eindverantwoordelijkheid opdringen voor alle maatschappelijke problemen waarop wij in onze tijd stuiten. De christen-democratie kiest bewust voor een samenleving die niet vanuit één centrum wordt beheerst, maar voor een samenleving waarin de verantwoordelijkheden in grote verscheidenheid beleefd kunnen worden. De mens kan immers niet opgesloten worden in louter een politiek bestaan; hij of zij leeft evenzeer als lid van een kerk en particuliere organisaties, in een sociaal-economisch bestaan, in een gezin of ander samenlevingsverband. De politiek mag hem of haar deze verantwoordelijkheid niet ontnemen, maar zal de beleving daarvan juist moeten uitlokken en beschermen in een beleid dat voorziet in de noodzakelijke voorwaarden daartoe.'

Daarbij mag men van het CDA geen afkeer van de overheid verwachten. 'De overheid als dienaar van Gods is geroepen de samenleving te dienen naar de norm van de gerechtigheid met inachtneming

12. A.C.M. de Kok, 'De verzorgingsstaat onder spervuur', *Economische Statistische Berichten*, 21-10-1981.

13. R. Nozick, *Anarchy, State and Utopia*, New York 1974.

14. R.J. Ringer, *Restoring the American dream*, New York 1980.

van de eigen verantwoordelijkheid van maatschappelijke verbanden en van burgers en met erkenning van het eigen recht en karakter van de kerk. Dit houdt in dat zij zich inzetten voor een maatschappij waarin recht en vrede heersen, opkomt voor de zwakken, vervolgd en ontheemden, het onrecht bestraft, de gewetensvrijheid eerbiedigt en de persoonlijke levenssfeer beschermt en in het algemeen die voorwaarden schept, die nodig zijn voor een samenleving van verantwoordelijke mensen.'

Vanuit de uitgangspunten van het CDA bezien is er dus geen sprake van dat maatschappelijke krachten ongehinderd hun gang moeten kunnen gaan, zoals de geciteerde Amerikaanse stroming wil, zonder acht te slaan op schadelijke gevolgen voor mens, milieu en samenleving. De overheid heeft hier de duidelijke taak 'de samenleving te dienen naar de norm van de gerechtigheid'. Maar niet alleen de overheid is hiertoe geroepen. Er is een eigen verantwoordelijkheid van maatschappelijke verbanden en van burgers.

Er ontstaat verschraving van die eigen verantwoordelijkheid als men eigen initiatief en inspanning nalaat om op gemeenschapszorg beroep te doen, maar niet minder als men de vrucht van eigen initiatief en inspanning slechts ten eigen bate wil aanwenden. Beide zijn menselijke ondeugden van alle tijden, maar de tijdgeest uit de jaren zestig bevorderde de eerste meer, die uit de jaren tachtig de tweede. Bij beide zijn individualisme en eigen belang drijfveer. Hiertegenover probeert de idee van de zorgzame samenleving de eigen verantwoordelijkheid van burgers en hun verbanden te versterken.

De ontwikkeling van de laatste decennia heeft talrijke maatschappelijke verbanden verzwakt, met name kerken en particuliere organisaties. De secularisatie heeft aan vele van die verbanden een eigen inspiratie ontnomen. Deze verzwakking leidde tot een sterkere rol van de overheid. De overvraging van de centrale overheid

noodzaakte tot decentralisatie. Dit bevorderde de verzwakking van de maatschappelijke verbanden verder. De nabije overheid werd daardoor het alternatieve maatschappelijke verband, waardoor de mens te zeer opgesloten dreigt te worden in een louter politiek bestaan.

Er is nog geen einde aan de secularisatie. Wel zijn er tekenen van een kentering. De behoefte aan geestelijke inspiratie schijnt te groeien, de belangstelling voor maatschappelijke verbanden lijkt wat te herstellen. Het is zaak voor de bevolking zelf om daar verder inhoud aan te geven. De overheid kan niet veel meer doen dan beletselen daarvoor weg te nemen en . . . terug te treden. Terugtrekken om burgers en hun verbanden kans te geven hun eigen verantwoordelijkheid waar te maken, 'de beleving daarvan uit te lokken en te beschermen in een beleid dat voorziet in de noodzakelijke voorwaarden daartoe'.

Geen terugtrekken van de overheid als het er om gaat gerechtigheid te betrachten, het zwakke te beschermen en daarvoor van de samenleving economische offers te vragen.

De idee van de zorgzame samenleving beoogt de eigen verantwoordelijkheid van burgers en hun verbanden te versterken, de onderlinge solidariteit te bevorderen in een denkwereld waarin individualisme en eigenbelang zich breed maken.

Een zorgzame samenleving vraagt om een zorgzame overheid, die voorwaarden schept voor een samenleving van verantwoordelijke mensen. De idee van de zorgzame samenleving is geen bezuinigingsinstrument, maar een appèl tot gezamenlijke inzet voor elkaar.

